

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**М. РЫСКУЛБЕКОВ атындагы
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**И.РАЗЗАКОВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТЕХНИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.19.593- диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 334.7:368

Баймурзаева Назгуль Сатыбалдыевна

**Камсыздандыруу –
Кыргыз Республикасында ишкердикти жигердентүүчү
механизм катары**

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу

экономика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган

Автореферат

Бишкек 2019

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Экономика» кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Турсунова Салтанат Аскарровна,
экономика илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик башкаруу Академиясынын профессору

Расмий оппоненттер:

Атышов Кобогон Атышович, экономика илимдеринин доктору, профессор,
М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин илимий иштер жана мамлекеттик тил боюнча проректору

Ибраимова Саида Маратовна

экономика илимдеринин кандидаты, доцент, медициналык-экономикалык колледждин мүдүрү

Жетектөөчү уюм:

К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети, «Айыл чарбасындагы экономика жана ишкердик» кафедрасы

Дареги: 720005, Бишкек ш., Медеров көч., 68

Диссертациялык ишти коргоо 2019-жылдын 22-ноябрында саат 14.00 дө М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 08.19.593 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт.

Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58

Диссертациялык иш менен 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58 дарегинде жайгашкан М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин илимий китепканасынан, диссертациялык кеңештин сайтынан www.keu.kg. таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 21 октябрында таркатылды.

Д 08.19.593 диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, экономика илимдеринин кандидаты, доцент

Байтерекова Г.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Ишкердик кайсы гана өлкөнүн болбосун экономикасы үчүн олуттуу даражадагы мааниге ээ болуп саналат, рыноктук чарбанын заманбап үлгүсүнүн зарыл элементи катары алдыңкы катарды ээлейт, кризистик көрүнүштөрдү жеңүүгө, реформаларды илгерилетүүгө, алардын натыйжалуулугуна, социалдык көйгөйлөрдү чечүүгө оң таасирин тийгизет.

Экономикалык тутумду реформалоо процессинде ишкердиктин натыйжалуу өнүгүшүн шарттаган факторлорду аныктоого, аны өнүктүрүүнүн кокреттүү механизмдерин иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурулат.

Учурда кризистик кырдаалдарда ишкердикке каржылык колдоо көргөзүү механизмдери дээрлик жок, кандай гана ишкердик ишмердүүлүк болбосун ар түрдүү иерархиялык деңгээлдеги геосаясий, саясий, социалдык, экономикалык, каржылык, коммерциялык, техногендик тобокелдердин тутумдуу тассир этүүсүнө туштугат.

Мындан тышкары, көпчүлүк учурда ишкерлер юридикалык жактан өз алдынча чарба жүргүзүүчү субъектилер болуп саналат, бул өзүнүн каржылык жана өндүрүштүк саясатын аныктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигин гана эмес, каржылык же башка кыйынчылыктар учурунда мамлекет тарабынан колдоо көргөзүү милдеттенмелердин жоктугун да билдирет. Ар түрдүү жагымсыз жагдайлар түзүлгөн учурда чарба жүргүзүүчү субъектилер кошумча каржылык ресурстарды ишке тартуу боюнча анык мүмкүнчүлүктөргө ээ эмес. Ошол себептүү, өзүнүн тобокелдерин коргоо укугун камсыздандыруучу компанияларга берүү ишкердик үчүн айрыкча оптималдуу чечим болуп саналат. Камсыздандыруу ишкердик чөйрөсүн күтүлбөгөн чыгымдар ишкердик ишмердүүлүктү тотктотууга себеп болушу ыктымал болгон ар түрдүү тобокелдерден коргоо, мамлекеттен жана чарба жүргүзүүчү субъектинин өзүнөн каржылык жүктөмөнү алып таштоо жолу болуп саналат.

Тобокелдерге натыйжалуу таасир этүү жөндөмдүүлүгү ишкерлерге ийгиликтүү иштөөгө, каржылык туруктуулукту сактоого, жогору атаандаштык жөндөмдүүлүккө жана туруктуу кирешеге ээ болууга мүмкүндүк берет. Ошондуктан ишкердик үчүн да, ошондой эле коом менен мамлекет үчүн да камсыздандырууну өнүктүрүү тикелей кызыкчылыкты пайда кылат.

Ушул мезгилге чейин ишкердик ишмердүүлүктү изилдөөчүлөр тарабынан аны жигердентүүчү механизмдердин бири катары камсыздандырууну пайдалануу маселеси козголбойт же тиешелүү маани берилбейт.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасында ишкердикти камсыздандыруу жаатында тажрыйбанын жетишсиздиги, ошондой эле ишкердикти жигердентүүдө камсыздандыруунун таасирин объективдүү баалай турган статистикалык маалыматтын эркин жеткиликтүү эместиги ишкердикти камсыздандыруу жаатында теориялык, методологиялык негиздерин баамдап түшүнүү үчүн жаңы ыкмаларды издөө зарылдыгын шарттады жана изилдөө темасынын актуалдуулугун аныктады.

Диссертациялык иштин темасынын ири илимий жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасын 2013-2017-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын, Кыргыз Республикасынын камсыздандыруу рыногун 2013-2017-жж. өнүктүрүү Концепциясынын, 2022-ж. чейин Кыргыз Республикасын илимий-инновациялык өнүктүрүү Концепциясынын, ошондой эле Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Ааламдашуу шарттарында Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнүн келечеги» илимий-изилдөө ишинин мамлекеттик мерчемин жүзөгө ашыруу алкагында аткарылган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты Кыргыз Республикасында ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандырууну өнүктүрүү боюнча илимий негизделген сунуштарды иштеп чыгуу болуп эсептелет. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду жана жүзөгө ашырылды:

1. ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруунун теориялык аспектилерин изилдөө;

2. «ишкердик», «ишкердик тобокелдери» түшүнүктөрүнүн маани-маңыздык аспектилерин ачып берүү;

3. Кыргыз Республикасында ишкердик ишмердүүлүктү камсыздандырууну өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-укуктук негиздерин иликтөөгө алуу;

4. Кыргыз Республикасында ишкердикти жана камсыздандыруу рыногун өнүктүрүүнүн заманбап тенденцияларына комплекстүү талдоо жүргүзүү;

5. ишкерлерди активдештирүүнүн механизми катары камсыздандырууну өнүктүрүүнүн эконометрикалык моделин иштеп чыгуу;

6. ишкерлер үчүн камсыздандыруучу компанияны тандап алуу алгоритмин иштеп чыгуу;

7. Кыргыз Республикасында камсыздандыруу кызматтарын санариптештирип трансформациялоо боюнча негизделген сунуштарды берүү.

Изилдөө объектиси Кыргыз Республикасындагы ишкерлерди камсыздандыруу системасы болуп саналат.

Изилдөө предмети Кыргыз Республикасындагы ишкерлерди активдештирүүнүн механизминин өнүгүшүнө экономикалык уюштуруу аспектилерин түрткү берет.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандырууну заманбап шарттарда өнүктүрүүнүн илимий-теориялык жоболорун, практикалык сунуштарын негиздөөдө турат. Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй жаңы натыйжаларга жетишилди:

- ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруунун социалдык-экономикалык маани-маңызы теориялык жактан жалпыланды жана такталды;

- «ишкердик», «ишкердик тобокелдери» түшүнүктөрү теориялык аспектиде такталды жана толукталды;

- КРнын камсыздандыруу рыногун жөнгө салуучу КРнын мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча сунуштар берилди;

- Кыргыз Республикасында ишкерлерди камсыздандыруунун өнүгүшүнүн тенденциясын ачык көрсөтү;

- камсыздандыруу ишкерлерди активдештирүүнүн механизмин өнүктүрүү катары эконометрикалык модели иштелип чыкан;

- ишкерлер үчүн камсыздандыруучу компанияны тандап алуу алгоритми сунушталды;

- Кыргыз Республикасында камсыздандыруу кызматтарын санариптештирип трансформациялоо боюнча негизделген сунуштар берилди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Диссертациялык иште жетишилген илимий натыйжалар Кыргыз Республикасында ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандырууну андан ары өнүктүрүү боюнча теориялык жана методикалык негизделген практикалык инструменттер иштелип чыккандыгында турат.

КРнын Жарандык Кодексине, «КРда камсыздандырууну уюштуруу» мыйзамына, КРнын Каржылык рынокту жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын отчеттуулук формасына өзгөртүүлөрдү киргизүү үчүн берилген конкреттүү сунуштар КРнын камсыздандыруу рыногун укуктук жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк түзөт.

Камсыздандырууну өнүктүрүүнүн иштелип чыккан эконометрикалык үлгүсүн КРда камсыздандыруу рыногун, ошондой эле ишкердикти өнүктүрүү стратегиясын аныктоодо колдонууга болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү.

Ишкердикти камсыздандыруу боюнча диссертацияда иштелип чыккан сунуштар ишкердик тобокелдерин азайтууга, камсыздандыруу компанияларынын ишмердүүлүк натыйжасын жогорулатууга багытталган жана КРда ишкердикти өнүктүрүүнү жигердентүүгө өбөлгө түзөт.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору.

- ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруунун маңызы жана ролу негизделди;

- «ишкердик», «ишкердик тобокелдери», «камсыздандыруу» түшүнүктөрү такталды, алардын касиеттери жана ролдору баяндалды;

- КРнын Жарандык Кодексине, «КРда камсыздандырууну уюштуруу» мыйзамына, КРнын Каржылык рынокту жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын отчеттуулук формасына КРнын камсыздандыруу рыногун укуктук жөнгө салуунун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк түзө турган толуктоолор киргизилди;

- ишкердикти камсыздандыруунун, ишкердик тобокелдеринин өнүгүшүн артка тарткан негизги факторлор аныкталды, бул аларды чечүү жолун аныктоого мүмкүндүк түздү;

- камсыздандыруу ишкерлерди активдештирүүнүн механизмин өнүктүрүү катары эконометрикалык модели иштелип чыкан, ошондой эле

ишкерлерди камсыздандыруу ишин жакшыртуунун негизги багыттарын аныктайт,

- ишкерлер үчүн камсыздандыруучу компанияны тандап алуу алгоритми сунушталды, бул камсыздандыруучуну айрыкча негизделген жана оптималдуу тандап алууну аныктоого мүмкүндүк берди ;

- КРда камсыздандыруу кызматтарын санариптештирип трансформациялоо боюнча сунуштар иштелип чыкты, алар камсыздандыруучу компанияларга камсыздандыруу өндүрүмдөрүн таратуунун жаңы каналын түзүүгө мүмкүндүк берет.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн натыйжасында ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруунун маңызын аныктоодоун теориялык жана практикалык ыкмалары жалпыланды жана иретке келтирилди. Ошону менен бирге автор тарабынан камсыздандыруунун өнүгүшүн камсыздоонун жана улуттук экономиканын теңдемделген өнүгүүсүнүн негизинде камсыздандыруунун ишкердик ишмердүүлүктү жигердентүүгө жетишүүгө багытталгандыгы аныкталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары «Улуу Жибек Жолу жана Евразиялык экономикалык мейкиндик» (Бишкек, Ж. Баласагын ат. КУУ, 2015-ж.); «Ааламдашуу шарттарында Кыргызстандын экономикасын туруктуу өнүктүрүү (Бишкек, КЭУ, 2016-ж.); «Борбордук Азия өлкөлөрүнүн экономикасы ЕАЭБдин алкагында: реалдуулугу, келечеги, тобокелдери» (Бишкек, КЭУ, 2016-ж.); «Дүйнөнүн көп түрдүүлүгүндө экономиканын атаандаштык көйгөйлөрү жана атаандаштыкты жогорулатуу» (Бишкек, КЭУ, 2016-ж.); «Заманбап илимди модернизациялоо келечеги» (Москва, 2017-ж.) деген аталыштардагы эл аралык жана республикалык илимий-практикалык иш-чараларда баяндалды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору жалпы көлөмү 4,25 басма табакты түзгөн 10 илимий иште чагылдырылган. Алардын ичинен 2 макала РФнын ИЦИ тутумуна кирген журналдарда, 2 иш КРнын ИЦИ тутумуна кирген журналдарда, 6 иш - КРнын ЖАК сунуштаган улуттук басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, тыянактардан жана сунуштардан, 166 аталышты камтыган пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 154 бетти түзөт, анын ичинде 24 жадыбалды, 20 сүрөттү камтыйт.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, ири илимий программалар менен байланышы, илимий изилдөө деңгээли негизделген, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталган. Диссертациялык изилдөөнүн коргоого чыгарылган негизги жоболору, экономикалык жана

практикалык маанилүүлүгү, теориялык жана методикалык негиздери көрсөтүлгөн, алынган натыйжалар баяндалган.

«Ишкердик ишмердүүлүктү камсыздандыруунун теориялык-методологиялык негиздери» деп аталган биринчи бапта ишкердикти н, ишкердик тобокелдеринин жана камсыздандыруунун мазмундук маселелери, экономикалык маңызы, ишкердикти камсыздандыруунун мааниси жана өзгөчөлүктөрү, ишкердик ишмердүүлүктөгү тобокелдик деңгээлин азайтуунун заманбап методдору изилденди жана такталды.

Ишкердик ишмердүүлүктү камсыздандырууну изилдөөгө багытталган ар түрдүү теорияларга жана ыкмаларга жүргүзүлгөн талдоо бул маселенин талкуу жаратуучу талаш-тартыштуу мүнөзүн көрсөтөт.

Камсыздандыруу илиминде камсыздандыруунун маңызы боюнча маселелерде ар түрдүү теоретикалык мектептердин көптөгөн көз караштары, пикирлери бар. Изилдөөчүлөрдүн бир катары камсыздандыруу адамдарга туштуккан коркунучтар менен күрөшүү каражаты болуп саналат деп эсептейт. Ошону менен бирге алар камсыздандыруунун топтолмо түрлөрүн эске алышпайт. Экинчи бир изилдөөчүлөр камсыздандыруу – бул акчанын же мүлктүн өлчөмү азайганда же жоготуп алууда аларга болгон керектөөнү канааттандыруу механизми болуп саналат деп эсептешет. Биз Сплетухов Ю.А., Дюжиков Е.Ф., Чернова Г.В., Акинин П.В., Балабанов И.Т., Шахов В.В. сыяктуу орус окумуштууларынын көз караштарына кошулабыз, алар камсыздандырууну катышуучулардын төлөмдөрүнүн эсебинен уюшулган камсыздандыруу фондунун түзүлүшү менен байланыштырышат. Мисалы, Сплетухов Ю.А. камсыздандырууга: «...катышуучулардын төлөмдөрүнүн эсебинен уюшулган камсыздандыруу фондунун түзүлүшү менен байланышкан коомдук мамилелердин жыйындысы .....» деп түшүндүрмө берет. [Сплетухов Ю.А., Камсыздандыруу [Текст]: окуу колдонмо/Сплетухов Ю.А., Дюжиков Е.Ф. - М.: ИНФРА-М, 2006. -312 б.]

Аденова Ж.Т., Сарыбаев А.С., Рахматов А.А., Тойчубеков Ю.Ж., Биримкулова К.Д., Саякбаева А.А. ж.б. ата мекендик окумуштуулардын көпчүлүгү камсыздандыруунун маңызын өлкөнүн каржылык тутумунун элементи катары акча каражаттарынын фондуна тийиштүү карашат. Бирок, өлкөнүн экономикалык өнүгүшүнүн негизи болгон ишкердик тобокелдиктердин жогорку деңгээли менен мүнөздөлгөн заманбап шарттарда ишкердикти, анын тобокелдиктерин камсыздандыруунун ролу олуттуу жогорулайт.

Заманбап шарттарда ишкердикти камсыздандыруу камсыздандыруучулар тарабынан ишкердик тобокелдиктеринин алдын алуу жана азайтуу, чыгымдардын ордун толтуруу үчүн экономикалык кызыкчылыктарды коргоо боюнча бир тилектеш, атайын акча фондун түзүү менен коштолот.

Ишкердикти камсыздандыруунун милдеттеринин бири болуп камсыздандыруучу капиталды ишке тартуу, натыйжалуураак пайдалануу үчүн өздүк акча каражаттарын бошотуу аркылуу ишкердик тобокелдиктерин, каржылык мерчемдөөдөгү дайынсыздыкты, ишкердик ишмердүүлүктөгү чыгымдарды азайтуу эсептелет.

Ишкердикти өнүктүрүү көйгөйлөрүн илимий изилдөө көптөгөн чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн. Ишкердик экономикалык илим жаралган учурдан тартып Р. Кантильон, А. Смит, Ж.-Б. Сей, Й. Шумпетер ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө ар түрдүү ракурстардан жана идеологических платформалардан каралып келген. Ошондой эле КРда ишкердиктин айрым аспектилеринин өнүгүшүнө Т.К.Койчуев, Т.К.Камчыбеков, Ш.М.Мусакожоев, С.А.Турсунова, К.А.Атышов, К.А.Абдымаликов, М.Б.Балбаков, Ж.Т.Чубурова ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрү жана илимий эмгектери оң таасирин тийгизген.

Бул изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи көрүнүктүү окумуштуулардын ишкердикке көз караш-пикирлеринин синтезинде түзүлдү.

Айрым изилдөөчүлөр ишмердүүлүктүн инновациялык мүнөзүнө, экинчилери рационалдык мүнөзүнө көңүл бурат, кээ бирлери болсо ишкердиктеги капиталды жана тобокелдиктерди башкы орунга коюшат. Учурда жаратылыш теги ар түрдүү тобокелдиктердин таасирине экономика жогорку деңгээлде аярлуу болгон заманбап шарттарда бул көйгөйлөрдүн негизги оордугу ишкердикке жүктөлөт. Жогоруда айтылгандарга байланыштуу ишкердикти пайда же жеке киреше алууга багытталган, тобокелге салып мүлктүк жоопкерчилик алуу менен жүргүзүлгөн демилгелүү ишмердүүлүк катары аныктоо такталды. Кыргыз Республикасынын экономикасындагы күчөп жаткан кризис ишкердиктеги тобокелдиктин күчөшүнүн себептеринин бири болуп эсептелет. Ал тобокел кырдаалдардын аймагынын кеңейишине, ишкердик ишмердүүлүккө аныкталбагандыктын кошумча элементтерин киргизүүгө, чыгашалуу ишканалардын санынын көбөйүшүнө алып келет. Экономикалык тармакта тобокелдик дайыма катышкан көрүнүш болуп саналгандыгына карабастан, экономикалык адабиятта ал жетишерлик деңгээлде иликтенген эмес жана ушул кезге чейин ишкердик тобокелдиктин жалпы кабыл алынган түшүндүрмөсү жок. Келтирилген позицияларды эске алуу менен биз ишкердик тобокелдик түшүнүгүн тактоо максатка ылайыктуу деп эсептейбиз. Биздин пикирибизде ишкердик тобокелдик – белгиленген натыйжаны – киреше деңгээлин жетишерлик албай калуу ыктымалдыгы же ишкерге байланыштуу болбогон, ишкердик ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан себептердин натыйжасында мерчемделбеген каржылык жана материалдык чыгымдардын жаралышы болуп саналат.

Азыркы учурда ишкерлердин тобокелдик деңгээлин азайтуунун көптөгөн методдору белгилүү, алар: камсыздандыруу, хеджирлөө, тобокелдик үчүн сыйлык, тобокелди бөлүштүрүү (диссипация), диверсификациялоо, чектөө ж.б. [Фирсова О.А. Уюмдардын тобокелдиктерин башкаруу [Текст] / Фирсова О.А. – Орел.: МАБИБ, 2014. – 47 б.].

Методдордун ар бири тобокелдиктерди азайтууга негизделет жана ыктымал болгон кирешенин азайышына алып келиши мүмкүн жана камсыздандыруу гана чыгаша тартуу тобокелдин четтетиши, киреше алуу мүмкүнчүлүгүн сактап калышы жана дээрлик бардык тобокелдиктерди азайтышы ыктымал.

«Кыргыз Республикасында ишкердикти камсыздандыруунун заманбап абалы жана өнүгүү тенденциялары» деп аталган экинчи бапта ишкердикти камсыздандырууну өнүктүрүүнүн уюштуруучулук-укуктук негиздери каралды, КРда ишкердикти камсыздандыруунун заманбап абалына комплекстүү талдоо жүргүзүлдү. Эконометрикалык талдоонуун негизинде камсыздандыруу рыногунун модели иштелип чыккан жана ишкердик камсыздандырууну жакшыртуунун негизги багыттары аныкталган.

Изилдөөнүн методдору жана материалдары. Изилдөөнүн методологиясы изилденип жаткан көйгөйгө тутумдуу мамиле кылууга, ошондой эле заманбап өнүгүү баскычтарында ишкердикти камсыздандыруу маселелерин комплекстүү кароого негизделет. Изилдөөнүн жүрүшүндө статистикалык, нарктык, фактордук, логикалык жана тутумдуу талдоо, индукция, дедукция, салыштыруу жана окшоштуруу методдору колдонулду.

Изилдөөнүн методологиялык негизин ата мекендик жана чет өлкөлүк экономисттердин камсыздандыруу, ишкердик, экономикалык талдоо жаатындагы эмгектери түзөт. Изилдөөнүн жүрүшүндө учурда иштеп жаткан жарандык, камсыздандыруу жана ишкердик мыйзамдарына талдоо жүргүзүлдү. Иште КРнын Каржылык рынокту жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын, Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары, камсыздандыруу уюмдарынын ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу ченемдик материалдар, ишкердикти камсыздандырууга тиешелүү маалыматтык материалдар пайдаланылды.

Ишкердик ишмердүүлүктү камсыздандыруу жаатында камсыздандыруу уюмдарынын жана ишкерлердин мамилелерин жөнгө салуунун укуктук базасы болуп КРнын Конституциясынын, КРнын Жарандык Кодексинин, «КРда камсыздандырууну уюштуруу» мыйзамынын жоболору жана КРнын Каржылык рынокту жөнгө салуу жана көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын ченемдик актылары, ошондой эле КРӨнүн ратификацияланган токтомдору жана Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары эсептелет.

КРда ишкердик өнүккөн сайын чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны туруктуу жогорулоодо.

2.1 – жадыбал. 2013-2017-жж. ишкердик субъектилеринин динамикасы

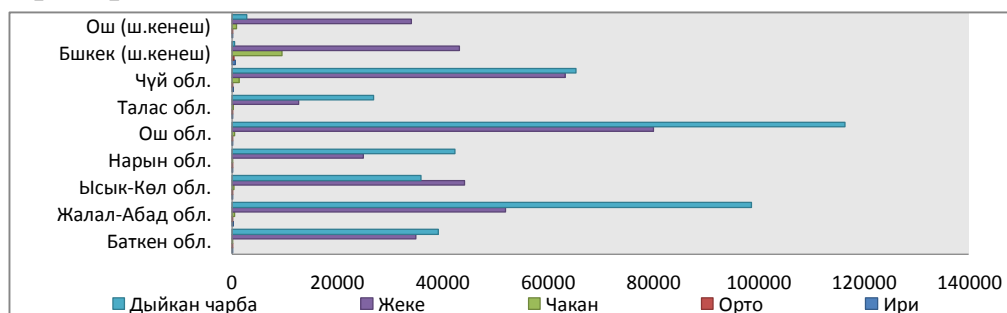
Ишкердик субъектилер	Жылдар					
	2013	2014	2015	2016	2017	2017-ж. 2013–ж. карата (%)
Ири ишканалар	1845	1800	1786	1825	1872	101
Чакан ишканалар	11749	12712	13232	13592	13858	118
Орто ишканалар	800	793	795	776	795	99
Жеке ишканалар	329737	350688	366734	379150	389778	118
Дыйкан чарбалар	382883	384318	400794	414919	428730	112

Булак: УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

Изилдөө көргөзгөндөй, 2013-2017-жж. чакан ишканалардын жана жеке ишкерлердин саны бардык чарба жүргүзүүчү субъектилердин ичинен эң жогору

болуп, 18% га көбөйгөн, дыйкан чарбалар - 12% га, ири ишканалар - 1% га жогорулаган, ал эми орто ишканалардын саны 1% га азайган (2.1-жадыбал).

Ишкердик субъектилеринин аймактык бөлүштүрүлүшү 2.1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

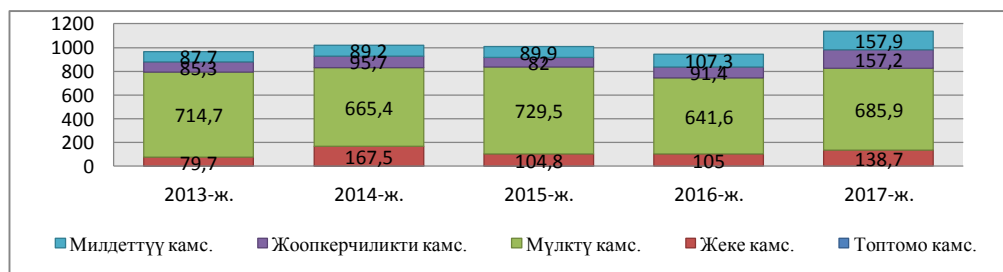
- 2.1. сүрөт. Ишкердик субъектилеринин 2017-ж.КРнын аймагы боюнча бөлүштүрүлүшү.

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

2.1-сүрөттө берилген маалыматтар ишкердиктин өлкөнүн аймагы боюнча текши эмес өнүгүшүн көрсөтүп турат. Мисалы, 2017-жылы ири ишканалардын айрыкча көбүрөөк саны Бишкек ш. (33%), Жалал-Абад обл. (14%), Чүй обл. (12%), азыраак саны Талас облусунда (4%) жайгашкан. Чакан жана орто ишканалардын 24% ы Ош облусуна, 18% ы Жалал-Абад облусуна туура келет, Чүй облусунда алардын санынын 16% ы, дыйкан чарбалары жана жеке ишкерлер иш жүргүзөт (2.1-сүрөт).

2013-2017-жж. орточо алганда ири ишканалар тарабынан өндүрүлгөн өндүрүмдөрдүн үлүшү ички дүң өндүрүмдө 60% га жакын көрсөткүчтү, чакан жана орто ишканалар тарабынан өндүрүлгөн өндүрүмдөрдүн үлүшү 40% га жакын көрсөткүчтү түзгөн.

Кыргыз Республикасында 2013-2017-жж. камсыздандыруу рыногун өнүктүрүү Концепциясын ишке ашыруунун жүрүшүндө республиканын камсыздандыруу рыногу өнүгүү динамикасын көргөздү (2.2-сүрөт).

2.2-сүрөт. 2013-2017-жж. камсыздандыруунун түрлөрү боюнча камсыздандыруу сыйлыктарынын эсепке түшүү динамикасы (млн. сом)

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

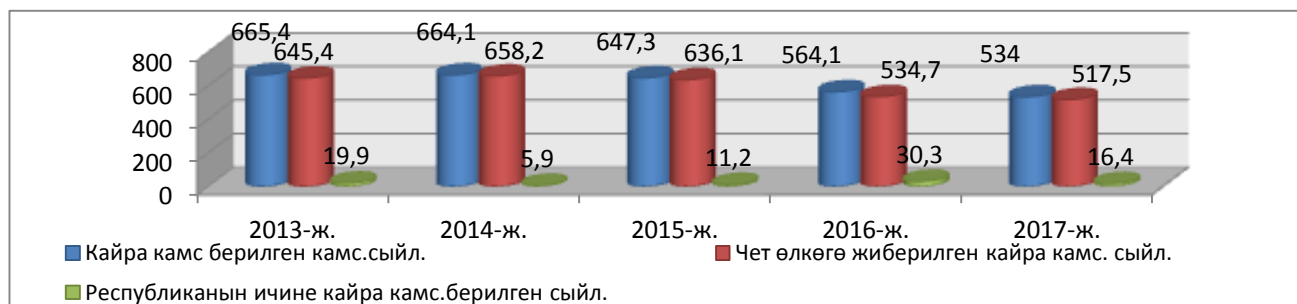
Жүргүзүлгөн талдоо көргөзгөндөй, 2013-2017-жж. камсыздандыруу сыйлыктарынын жалпы көлөмү 17,8% га көбөйгөн жана 1139,7 млн. сомду түзгөн. Бул учурда айрыкча көбүрөөк өсүү жоопкерчиликти камсыздандырууга тиешелүү – 72%, милдеттүү камсыздандыруу – 47,2% ды, жеке камсыздандыруу – 32% ды түзөт жана эң аз көрсөткүч мүлктү камсыздандыруу – 7%.

Кайра камсыздандыруу рыногу камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнүн рыногундагы маанилүү сегмент болуп саналат. Кайра камсыздандыруу кандай гана камсыздандыруу компаниясы болбосун каржылык туруктуулугун камсыз кылат. Кайра камсыздандыруунун өзгөчө методдору компанияларга улам ири суммаларга камсыздандырууга жана өзүнө өзгөчө ири жана коркунучтуу тобокелдерди алууга мүмкүндүк берет, ал эми мамлекетке камсыздандыруу ишмердүүлүгүнөн салыктын түшүүсү кепилденет.

КРнын кайра камсыздандыруу рыногу учурда төмөнкү деңгээлде таралышы менен мүнөздөлөт: аны карап чыгууда төмөндөө тренди даана байкалат.

2017-жылы кайра камсыздандырууга өткөрүлгөн камсыздандыруу сыйлыктарынын үлүшү камсыздандыруу компаниялары тарабынан топтолгон жалпы кирешелердин 47% ын түзгөн, анын ичинде кайра камсыздандырууга чет өлкөгө жиберилген камсыздандыруу кирешелер 45 % ды, республиканын ичиндеги камсыздандыруу кирешелери - 2% ды түзөт (2.3-сүрөт).

2013-2017-жж. чет өлкөгө жиберилген камсыздандыруу кирешелери 20 % га, республиканын ичиндеги камсыздандыруу кирешелери – 18 % га азайган, бул өздүк кармап калуулардын көлөмүнүн көбөйгөндүгүнөн кабар берет. Бирок, чет өлкөлүк кайра камсыздандыруучуларга камсыздандыруу сыйлыктарынын үлүшүн берүүнүн натыйжасында акча каражаттарынын камсыздандыруу каналдары боюнча чет өлкөгө «агып чыгуусу» жетишерлик жогору деңгээлде сакталып турат.

2.3-сүрөт. 2013-2017-жж. кайра камсыздандыруу боюнча келип түшкөн камсыздандыруу сыйлыктарынын динамикасы (млн. сом)

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

2013-2017жж. талдоодо ишкерлердин уюмдары тарабынан камсыздандыруу компанияларына болгон ишенимдин өсүшү байкалат. Демек, 2.2 таблицасына ылайык юридикалык тараптар менен түзүлгөн камсыздандыруу келишимдеринин саны - 3% өсүшү көрсөтүлгөн (2.2-жадыбал).

2.2- жадыбал. 2013-2017-жж. түзүлгөн келишимдердин саны

Келишимдердин саны	жылдар						Орточо.аб. өсүү арымы
	2013	2014	2015	2016	2017	Орточо өсүү арымы (%)	
Бардыгы	189542	170446	109308	77858	172538	-2	-4251
жеке адамдар м-н	179286	160953	94591	55390	143662	-5	-8906
юрид. тараптар м-н	10256	9493	14717	22468	28876	3	4655

Булак: УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

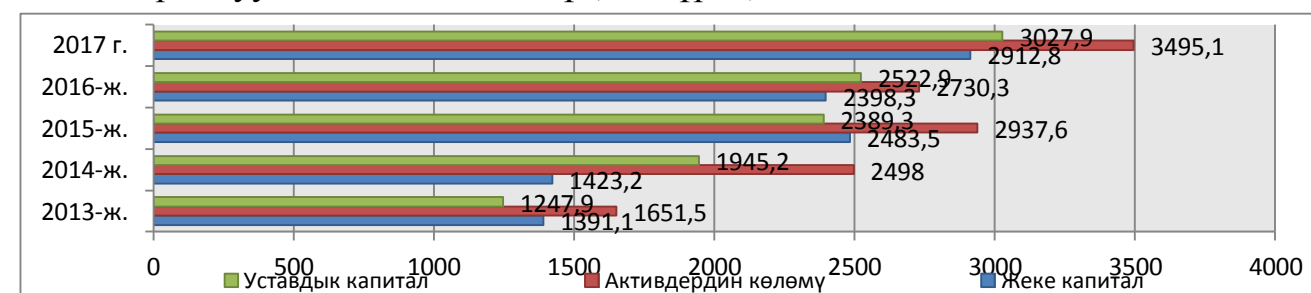
Бирок, камсыздандырылган ишкердик субъектилеринин саны жыл сайын өскөндүгүнө карабастан, алардын үлүшү төмөн бойдон калууда. Мисалы 2013-ж. көрсөткүч камсыздандырылган ишкердик субъектилердин жалпы санынын 1,8% ын, 2017-ж. – 4,3% ын түзгөн (2.4-сүрөт).

2.4-сүрөт. 2013-2017-жж. камсыздандырылган ишкердик субъектилердин үлүшү (% м-н)

Булак: УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

Жүргүзүлгөн талдоо камсыздандыруу компанияларынын төлөм кудуретинин бара-бара жогорулап жаткандыгынан кабар берет. 2013-2017-жж. өздүк капитал 1521,7 млн. сомго өскөн. Жыйынды уставдык капитал да өсүү тенденциясына ээ. 2017-ж. ал 3027,9 млн. сомду түздү жана 2013-ж салыштырмалуу 142,6% га көбөйдү (2.5-сүрөт).

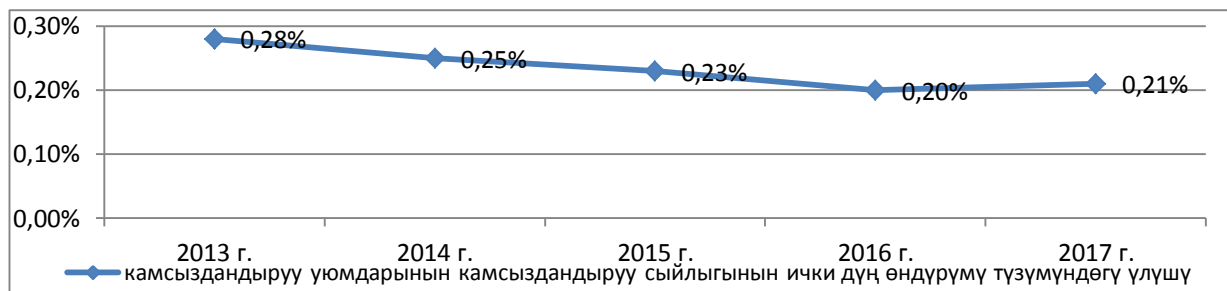
2.5-сүрөт. Камсыздандыруу компанияларынын 2013-2017-жж. жыйынды активдери, уставдык жана өздүк капиталы (млн. сом м-н)

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн .

Камсыздандыруу уюмдарынын жыйынды активдери боюнча циклдик өсүү тенденциясы байкалат, 2013-2017-жж. 111,63% га көбөйгөн. Кескин жогорулоо 2014-ж туура келет, 2498,0 млн. сомду түзөт. Алардын 2014-жылы олуттуу өсүшүнө «АЮ Гарант» ААК ККнын активдеринин көбөйүшү таасир

эткен, бул камсыздандыруу уюмунун уставдык капиталы 700 млн. сомго чейин жогорулаган (2.5-сүрөт).

Камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөр рыногунун өнүгүшүнүн индикаторлорунун бири болуп ички дүң өндүрүмүндөгү камсыздандыруу сыйлыгынын жыйынды өлчөмүнүн үлүшү эсептелет (2.6-сүрөт).

2.6-сүрөт. 2013-2017-жж. камсыздандыруу уюмдарынын камсыздандыруу сыйлыгынын ички дүң өндүрүмү түзүмүндөгү үлүшү (% м-н)

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

КР да 2013-2017-жж. камсыздандыруу сыйлыгынын ички дүң өндүрүмү түзүмүндөгү үлүшүнүн төмөндөө тенденциясы байкалат.

Иште аткарылган корреляциялык-регрессиялык талдоо камсыздандыруу уюмдарынын камсыздандыруу төлөмдөрүнө таасир этүүчү айрыкча маанилүү факторлорду ачыктоого жана камсыздандыруу рыногунун өнүгүү тенденциясын аныктоого мүмкүндүк берди.

Регрессиялык талдоо: $y = a_0 + a_1x_1 + \dots + a_nx_n$, түрүндөгү теңдештикти табууга көмөкчү болду, ал x факторунун берилген мааниси боюнча y жыйынтыктоочу белгисинин маанисин табууга мүмкүндүк берет.

Фактордук белгилерди тандап алуу үчүн камсыздандыруу төлөмдөрү боюнча маалыматтар топтому түзүлдү жана корреляциялык матрица курулду, андан жыйынтыктоочу белгиге айрыкча көбүрөөк таасир этүүчү факторлор тандалып алынды.

Камсыздандыруу рыногунун маалыматтарына стандарттуу статистикалык талдоо жүргүзүүнү карап көрөлү, алар боюнча изилденип жаткан тандап алуу боюнча алгачкы түшүнүктү алууга болот.

2.3-жадыбалда үлгүнүн баштапкы маалыматтары берилген: жыйынтыктоочу белги - (y), КРда 2005-2017-жж. камсыздандыруу уюмдарынын ишкерлерге камсыздандыруу төлөмдөрү; фактордук белгилер: x_1 – камсыздандыруу учурларынын саны, (миң бирдик); x_2 – түзүлгөн келишимдердин саны, миң бирдик); x_3 - камсыздандыруу уюмдарынын активдеринин көлөмү (млн. сом); x_4 - камсыздандыруу сыйлыктары (млн. сом); x_5 - өздүк капитал (млн. сом).

2.3 – жадыбал. КРнын камсыздандыруу рыногу боюнча регрессиялык үлгүнүн баштапкы маалыматтары

Жылдар	Камсыздандыруу төлөмдөрү (млн. сом) у	Камсызд. уч. саны, (миң бирдик) x ₁	Түзүлгөн келишимдердин саны (миң бирдик.) x ₂	Камс. комп., активд. көлөмү (млн. сом) x ₃	Камс. кирешелери (млн. сом) x ₄	Менчик капитал, (млн. сом) x ₅
Белгилөөлөр	vypl	strsluch	dogov	activ	prem	cap
2005	26,4	1,2	205,7	263,3	135,3	124,5
2006	28,5	1,3	220,6	236,7	150,5	204,2
2007	35,6	1,1	272,1	400,1	196,5	300,4
2008	31,1	1,2	341,2	647,1	276,7	480,7
2009	53,05	2	255,8	794,6	478,3	797
2010	19,92	2,2	246	942,2	531,8	845,3
2011	60,7	3,6	178,8	1054,9	709,2	1024,8
2012	51,2	3,4	137,1	1376,5	839,9	1252,7
2013	92,5	4,2	189,5	1651,5	967,8	1391,1
2014	134,9	5,4	170,4	2498	1018	1423,2
2015	67,2	6,1	109,3	2937,6	1006,5	2483,5
2016	125,4	6	77,9	2730,3	945,5	2398,3
2017	156,7	5,6	172,5	3495,1	1139,7	2912,8

Булак: КРӨгө караштуу Каржылык рынокту көзөмөлдөө мамлекеттик кызматынын, КРнын УСКнын маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлгөн

MS Excel программасынын жардамы менен, 2.3-жадыбалдын маалыматтарынын негизинде (у) жыйынтыктоочу белги менен (x₁, x₂, x₃, x₄, x₅) фактордук белгилердин ортосундагы төмөнкү корреляциялык көз карандылык алынды, ал 2.4-жадыбалда чагылдырылды

2.4-жадыбал. Корреляциялык матрица

	vypl (у)	strsluch (x ₁)	dogov (x ₂)	activ (x ₃)	prem (x ₄)	cap (x ₅)
vypl	1	0,842514	-0,57107	0,875889	0,828452	0,812191
strsluch	0,842514	1	-0,81676	0,956356	0,947154	0,93498
dogov	-0,57107	-0,81676	1	-0,69093	-0,71225	-0,71305
activ	0,875889	0,956356	-0,69093	1	0,917798	0,974466
prem	0,828452	0,947154	-0,71225	0,917798	1	0,903264
cap	0,812191	0,93498	-0,71305	0,974466	0,903264	1

Булак: автордун эсептөөлөрү

2.4 –жадыбалда берилген маалыматтар камсыздандыруу төлөмдөрү (у) менен камсыздандыруу учурларынын санынын x₁=0,84, түзүлгөн келишимдердин санынын x₂=-0,57, камсыздандыруу уюмдарынын активдеринин көлөмүнүн x₃=0,87, камсыздандыруу сыйлыктарынын x₄= 0,82 жана өздүк капиталдын x₅=0,8 ортосунда өтө күчтүү көз карандылык бар экендигин көрсөтүп турат.

“Регрессия” маалыматтарын талдоонун жардамы менен MS Excel топтомунда баштапкы маалыматтар үчүн регрессиялык үлгүнү курабыз (2.5-жадыбал).

2.5-жадыбал. Камсыздандыруу төлөмдөрүнүн тандалып алынган фактордук белгилерден көз карандылыгынын регрессиялык үлгүсү

<i>Регрессивдүү статистика</i>					
Көптүк R	0,890452561				
R-квадрат	0,792905763				
Ченемделген R-квадрат	0,620327231				
Стандарттык ката	28,14046921				
Байкоолор	12				
Дисперсиялык талдоо					
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>F мааниси</i>
Регрессия	5	18191,5	3638,3	4,6	0,04
Калдык	6	4751,3	791,9		
Жыйынтык	11	22942,8			

Булак: автордун эсептөөлөрү

2.5-жадыбалдагы F- статистиканын жана R-квадраттын жогорку маанилеринен улам көрүнгөндөй, (x_1, x_2, x_3, x_4, x_5) факторлору маанилүү болуп саналат жана бул үлгүнүн жогорку түшүндүрүүчү жөндөмдүүлүгү жөнүндө ырастоого мүмкүндүк берет. 2.5-жадыбалдын маалыматтарын регрессия теңдемеси түрүндө көрсөтөлү.

2.6 –жадыбал. Камсыздандыруу төлөмдөрүнүн регрессия теңдемеси

	<i>Коеффициенттер</i>	<i>Стандарттык ката</i>	<i>Төмөнкү 95%</i>	<i>Жогорку 95%</i>	<i>Төмөнкү 95,0%</i>	<i>Жогорку 95,0%</i>
Y-пересечение	7,99	103,9	-246,46	262,46	-246,46	262,46
strsluch	-2,03	29,1	-73,31	69,25	-73,31	69,25
dogov	0,013	0,3	-0,74	0,76	-0,74	0,769
activ	0,06	0,05	-0,06	0,19	-0,07	0,19
prem	0,03	0,07	-0,15	0,21	-0,15	0,21
cap	-0,042	0,05	-0,15	0,07	-0,15	0,07

Булак: автордун эсептөөлөрү

$$Y=7,99-2,02x_1+0,013x_2+0,06x_3+0,03x_4-0,042x_5 \quad [1]$$

Теңдеме төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- камсыздандыруу учурларын миң бирдикке азайтуу камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 2,02 млн. сомго азайышына алып келет;
- түзүлгөн келишимдердин санын миң бирдикке жогорулатуу камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 0,013 млн. сомго көбөйүшүнө алып келет;
- камсыздандыруу компанияларынын активдерин бир млн. сомго жогорулатуу камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 0,06 млн. сомго көбөйүшүнө алып келет;
- камсыздандыруу компанияларынын сыйлыктарын бир млн. сомго жогорулатуу камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 0,03 млн.сомго көбөйүшүнө алып келет;

- өздүк капиталды бир млн. сомго азайтуу камсыздандыруу төлөмдөрүнүн 0,042 млн. сомго азайышына алып келет.

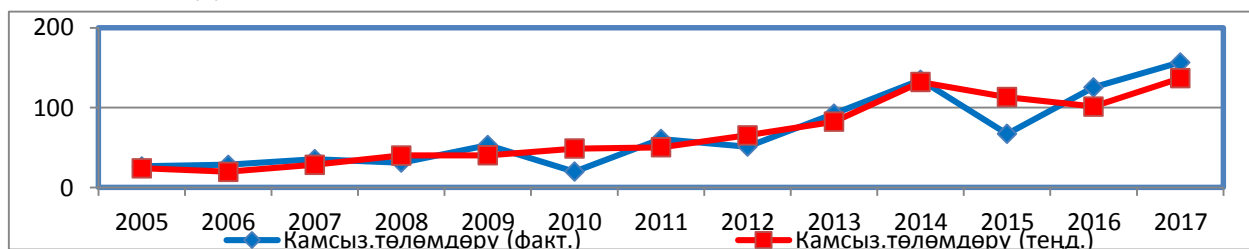
2.7-жадыбал. Регрессиялык үлгүнүн негизинде камсыздандыруу төлөмдөрүн теңдөө

Жылдар	Камсыздандыруу төлөмдөрү (факт.)	Камсыздандыруу төлөмдөрү (теңделген.)
2005	26,4	24,2
2006	28,5	19,6
2007	35,6	28,6
2008	31,1	40,1
2009	53,05	40,2
2010	19,92	48,6
2011	60,7	50,4
2012	51,2	65,5
2013	92,5	82,4
2014	134,9	132,1
2015	67,2	113,2
2016	125,4	101,4
2017	156,7	137,0
	883,2	883,2

Булак: автордун эсептөөлөрү

Регрессиялык үлгүнүн негизинде алынган камсыздандыруу төлөмдөрүнүн көрсөткүчтөрү иш жүзүндөгү камсыздандыруу төлөмдөрүнөн айырмаланат. Бул үлгү камсыздандыруу компанияларынын практикалык колдонуусу үчүн маанилүү жана ыңгайлуу.

2.7-жадыбалынын негизинде биз төмөнкүдөй диаграмма курдук (2.7-сүрөт). Андан көрүнгөндөй, регрессиялык үлгүнүн негизинде алынган камсыздандыруу төлөмдөрү иш жүзүндөгү камсыздандыруу төлөмдөрүнөн өзүнүн көлөмү жана ийкемдүүлүгү менен айырмаланат, бул үлгү камсыздандыруу компаниялары тарабынан практикалык колдонууда маанилүү жана ыңгайлуу.

2.7-сүрөт. Кыргыз Республикасында 2005-2017-жж. камсыздандыруу төлөмдөрү боюнча түзүлгөн регрессиялык үлгү

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Түзүлгөн үлгү ишкерлердин камсыздандыруу төлөмдөрүнө таасир этүүчү факторлорду аныктоого мүмкүндүк берет жана камсыздандыруу төлөмдөрүнүн камсыздандыруу компанияларынын активдеринен жана камсыздандыруу учурларынан өтө көз каранды экендигин көргөзөт, бул ишкерлердин

камсыздандыруучуларга ишеними жогорулашына жана ага шайкештикте камсыздандыруу компанияларынын кызмат көрсөтүүлөрүнө көп кайрылууга, ишкердик тобокелдиктерин азайтууга, натыйжада ишкердикти өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

«Кыргыз Республикасында ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандырууну өнүктүрүү жана ишкердик тобокелдиктерден коргоо» үчүнчү бапта ишкердик субъектилери үчүн камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнүн комплекстүүлүгүн жогорулатуунун зарылдыгы негизделди, ишкерлер үчүн камсыздандыруу компаниясын тандап алуу алгоритми иштелип чыкты, ишкердик ишмердүүлүктө тобокелдиктердин жаралыш ыктымалдыгын азайтуу үчүн Камсыздандыруу маалыматтык фондун түзүү сунушталды, ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирип трансформациялоо боюнча сунуштар берилди.

Камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнүн комплекстүүлүгүн жогорулатуу үчүн камсыздандыруу полисинин топтомун түзүү максатка ылайык, анын курамына ишкердик ишмердүүлүгүнүн түрүнө жараша айрыкча сурам талап кылынган тобокелдиктер киргизилиши мүмкүн. Камсыздандыруу полисинин баасы тобокелдиктерди өзүнчө айрым камсыздандырууга салыштырмалуу арзаныраак болушу зарыл, камсыздандыруу келишимин түзүү убакытты аз сарптоо менен, ар түрдүү кошумча маалымкаттарды толтурбастан жана камсыздандыруу агентинин объектиге чыгышын талап кылбастан жол-жоболоштурулушу керек.

Ишкер үчүн камсыздандыруу компаниясын тандоо зор мааниге ээ болуп саналат (2.8-сүрөт)

2.8-сүрөт. Ишкердиктеги тобокелдиктерди камсыздандырууда ылайыктуу камсыздандыруу компаниясын тандоо.

Булак: автор иштеп чыккан

Камсыздандыруу компаниясын тандап алууда ишкерге бухгалтердик эсеп, камсыздандыруу аудити жана башка документтер жаатында маалыматтын ири көлөмүн иштеп чыгуу үчүн камсыздандыруу боюнча кесиптик билимдер жана убакыт талап кылынат.

Заманбап шарттарга ыңгайлаштырылып иштелип чыккан алгоритмде көрсөтүлгөн көрсөткүчтөрдүн жана документтердин бардык баскычтарына баа берүүдө ишкерге камсыздандыруучуну (камсыздандыруу компаниясын) айрыкча негизделип жана ылайыкташтырып тандап алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Камсыздандыруу коргоосу ишкердикти жигердентүүнүн, тобокелдиктерди азайтуунун, анын ичинде ишкердик ишмердүүлүктүн тобокелдиктерин камсыздандырууну маанилүү механизми болуп эсептелет.

Камсыздандыруу ишкердик ишмердүүлүктү жигердентүү механизми катары өзүнүн натыйжалуулугун дароо эки багытта жүргүзүлгөн учурда гана толук көрсөтө алат:

- ишкердиктин тобокелдиктеринин түзүлүш факторлоруна анын башталуу ыктымалдыгын азайтуучу иш-чараларды аныктоо жолу аркылуу таасир этүү менен;

- ишкердиктин тобокелдиктердин себептүү келип чыгуучу коромжуларды жоючу же азайтуучу компенсациялык чараларды ишке ашыруу аркылуу ишкердик тобокелдиктердин кесепеттеринен коргоо менен.

Биринчи ыкма ишкердик ишмердүүлүктөгү тобокелдиктердин алдын алуу же азайтуу мүмкүнчүлүгүндө турат. Буга байланыштуу алдын – алуучу чараларды колдонуу б.а. алардын жаралуу теги менен күрөшүү, ишкердик ишмердүүлүктө кеңири таралган тобокелдиктердин келип чыгуу себептерине таасир этүү зарыл.

Бул ишкердик ишмердүүлүктө тобокелдиктердин жаралыш ыктымалдыгынын алдын алуу же азайтуу үчүн Камсыздандыруу маалыматтык фондун түзүү (ченемдик-укуктук базага өзгөртүүлөрдү киргизүүнү эске алуу менен) идеясын шарттады. Максаты: камсыздандыруу компанияларынын чегерүүлөрүнөн фонддо топтолгон акча каражаттарын маалыматтык, билим берүүчүлүк, алдын алуучу иш-чараларга багыттоо болуп саналат.

Камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирип трансформациялоо ишкердикти жигердентүү механизми катары камсыздандыруу компанияларынын ишинин натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк түзөт. Биз тараптан жүргүзүлгөн изилдөөлөр камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнүн өзгөчөлүктүү жана санариптештирүү көйгөйлөрүн аныктоого мүмкүндүк түздү, аларды чечүү менен ишкердикти жигердентүү механизми катары камсыздандырууну өнүктүрүү милдеттери заманбап келтирилет (2.8-жадыбал).

2.8-жадыбал. Камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирип трансформациялоонун негизги көйгөйлөрү жана мүмкүн болгон чечүү жолдору

Камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирип трансформациялоо көйгөйлөрү	Көйгөйдү чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору
- «Электрондук колтамга жөнүндө» мыйзам кеңири таралган эмес (криптографиялык ачкычтарды 12 айда бир жолудан кем эмес алмаштыруу – камсыздандыруучулар үчүн кошумча чыгым болуп саналат).	- Электрондук санариптик колтамганы сатып алуу жана колдонуу шарттарын (ЭКС) укуктук жөнгө салуунун зарылдыгы
- камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн интернет-төлөөнүн өркүндөтүлбөгөндүгү (төлөмдөрдүн ишенимдүүлүгүнө контрагенттер тарабынан ишенич жок)	- республиканын «Элсом», «Мобилдик акча» ж.б электрондук төлөм тутумдары аркылуу банк картасынын жардамы менен, ошондой эле «банк» - «мобилдик байланыш»-«камсыздандыруу компаниясы» өнөктөштүгүндө камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн интернет-төлөөнү өнүктүрүү зарылдыгы
- интернет түзүмдүн чабал өнүккөндүгү (негизинен шаардык аймактарда топтолгон)	- республиканын аймактарында Интернетти жайылтуу зарылдыгы
- камсыздандыруу компанияларында камсыздандыруу маселелерин жана маалыматтык технологияларды жакшы билген сабаттуу адистердин жетишсиздиги	- адистерди даярдоо жана дасыгын жогорулатуу
- камсыздандыруучулардын интернет тутумга ири салымдары каржылык каражаттардын мөөнөтүнөн мурун кайтарылышын камсыз кылбайт	- инвестицияларды тартуу
- сайтты кардарлар менен иш жайлууулугу боюнча үзгүлтүксүз сыноо зарылдыгы	- ресурстун колдонуучулук жана изденүүчүлүк мүнөздөмөлөрүнүн оң динамикасы

Булак: автор иштеп чыккан

Камсыздандыруунун азыркы абалына сереп салуу, камсыздандыруунун ишкердикти өнүктүрүүдөгү маанилүүлүгүн аныктоо, камсыздандырууну өнүктүрүү көйгөйлөрүн изилдөө, ишкердикти жигердентүү механизми катары камсыздандырууну өркүндөтүү жолдорун изилдөө менен биз коюлган максаттарга жетиштик.

ТЫЯНАКТАР

Кыргыз Республикасында ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруу көйгөйлөрүн изилдөө төмөнкү тыянактарга келүүгө мүмкүндүк берди:

1. Камсыздандыруу заманбап шарттарда ишкердикти жигердентүүчү механизм катары аны калыптандыруу, ишке ашыруу формаларын жана методдорун илимий негиздөө, иштеп чыгуу багытында андан ары изилдөөнү талап кылган маанилүү илимий көйгөй болуп эсептелет.

2. Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү камсыздандыруунун маңызын өлкөнүн каржылык тутумунун элементи катары акча каражаттарынын фондун түзүүгө багытташат. Бирок, өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн негизи болуп саналган ишкердик тобокелдиктердин жогорку деңгээли менен мүнөздөлгөн заманбап шарттарда камсыздандыруунун ишкердикти жигердентүүчү механизм катары ролу жогорулайт.

3. Ишкерлердин тобокелдик деңгээлин азайтуунун заманбап методдор: тобокелдик үчүн сыйлык, хежерлөө, тобокелди бөлүштүрүү (диссипация), камсыздандыруу, диверсификациялоо, чектөө ж.б. методдордун ар бири тобокелдиктерди азайтууга негизделет жана ыктымал болгон кирешенин азайышына алып келиши мүмкүн жана камсыздандыруу гана чыгаша тартуу тобокелдин четтетиши, киреше алуу мүмкүнчүлүгүн сактап калышы жана дээрлик бардык тобокелдиктерди азайтышы ыктымал.

4. Камсыздандырууну жөнгө салууда учурда колдонулуп жаткан ченемдик укуктук база, ишкердикти камсыздандыруу боюнча расмий статистикалык маалыматтардын жоктугу ишкердик ишмердүүлүктү камсыздандыруунун жигердүү өнүгүшүнө өбөлгө түзбөйт.

5. Республиканын камсыздандыруу рыногунун заманбап абалы: ата мекендик ишкерлердин камсыздандыруу тутумуна ишенбестиги, мындан улам камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнө сурам-талап төмөндүгү; камсыздандыруу жөнүндө керектүү маалыматтардын жоктугу; кайра камсыздандыруу аткарымдары тармагында кайра камсыздандыруу каналдары боюнча камсыздандыруу сыйлыктарынын “агып чыгуусу”; камсыздандыруу өндүрүмдөрүнүн стандарттуу эместиги жана өндүрүштүк ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгүн жана ишкердин каржылык абалын эске албагандыгы менен мүнөздөлөт.

6. Корреляциялык-регрессиялык талдоонун негизинде камсыздандыруу рыногунун өнүгүшүнө таасир этүүчү негизги факторлор такталды, камсыздандыруу учурунда камсыздандыруу төлөмдөрүнүн камсыздандыруу компанияларынын активдеринен жана камсыздандыруу учурларынын санынан көз карандылыгы аныкталды. Бул ишкерлердин ишениминин жогорулашына, натыйжада камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнө кайрылуунун көбөйүшүнө, аларды жигердентүүгө өбөлгө түзөт.

7. Республикада камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирүүнү изилдөө камсыздандыруунун өнүгүшүн токтотуучу жана тоскоол болуучу өзгөчөлүктөрдү жана көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк түздү, алар: электрондук колтамганы жана электрондук документти колдонуу тартибин жөнгө салуучу мыйзамдуулук базасынын жетиштүү иштелбегендиги, электрондук бүтүмдөргө ишенбестик, көптөгөн камсыздандыруу өндүрүмдөрүн стандартташтыруунун татаалдыгы жана төмөн деңгээли болуп эсептелет жана аларды чечүү аркылуу камсыздандырууну ишкердикти жигердентүүчү механизм катары өнүктүрүү милдеттери актуалдашат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Камсыздандыруу көйгөйлөрүн ишкердикти жигердентүүчү механизм катары изилдөөнүн натыйжасында төмөнкү практикалык сунуштар негизделди.

1. Төмөнкү документтерге өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча негизделген конкреттүү сунуштар берилди:

- КРнын Жарандык кодексине (923-берене),

- КРнын «КРда камсыздандырууну уюштуруу жөнүндө» мыйзамынын ишкердик тобокелдиктердин аныктамасын камтыбаган бөлүгүнө;

- КРӨгө караштуу Каржы рыногун жөнгө салуу жана көзөмөлдөө кызматынын «Камсыздандыруу компаниялары боюнча түзүлгөн камсыздандыруу келишимдери тууралуу маалымат» № 2-отчеттуулук формасына «милдеттенмелер токтотулган жана (же) жараксыз деп табылган же отчеттуулук мезгилинде күчүнө кирбеген келишимдер» бөлүмүн киргизүү, бул КРнын камсыздандыруу рыногун укуктук жөнгө салуунун сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет.

2. Экономикалык интеграция шарттарында камсыздандыруу сыйлыктарын өлкөдөн сыртка «алып чыгып кетүүнү» кыскартуу жана улуттук камсыздандыруу рыногунун көлөмдүүлүгүн көбөйтүү максатында Кыргыз улуттук (мамлекеттик) кайра камсыздандыруу компаниясын түзүү сунушталды, бул жалпы атамекендик камсыздандыруу тармагын өнүктүрүүгө жана чыңдоого, ошондой эле ишкердикти жигердентүүчү механизм катары ишкердик ишмердүүлүктүн өнүгүшүнө жагымдуу шарт түзөт.

3. Ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандырууну өнүктүрүүгө таасир этүүчү факторлордун эконометрикалык үлгүсү сунушталды, ал ишкерлердин камсыздандыруу төлөмдөрүнө таасирин тийгизүүчү факторлорду, камсыздандыруу төлөмдөрүнүн камсыздандыруу компанияларынын активдеринен жана камсыздандыруу учурларынын санынан көз карандылыгын аныктоого, ошондой эле ишкердикти камсыздандырууну өркүндөтүү багыттарын аныктоого мүмкүндүк берди.

4. Камсыздандыруу субъектилери үчүн ишкердик ишмердүүлүктүн тармактык өзгөчөлүгүн эске алуу менен жана атайын түзүлгөн комплекстүү өндүрүм аркылуу камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүнүн комплекстүүлүгүн жогорулатуу боюнча сунуштар берилди. Ал өндүрүмдө камсыздандыруу полисинин баасы тобокелдиктерди өзүнчө айрым камсыздандырууга салыштырмалуу төмөн болот жана камсыздандыруу келишимин түзүү убакытты аз сарптоо менен өтөт.

5. Алдын алуу иш чараларын колдонуу аркылуу ишкердикти жигердентүүчү механизм катары камсыздандыруунун толук кандуу жана натыйжалуу иштешин камсыз кылуу максатында ишкердик ишмердүүлүктө тобокелдиктердин келип чыгуу ыктымалдыгынын алдын алуу жана азайтуу үчүн ишкердик ишмердүүлүктө тобокелдиктердин келип чыгуу себептерине таасир эте турган Камсыздандыруу маалыматтык фондун түзүү сунушталды.

6. Ишкерлер үчүн камсыздандыруучу компанияны тандап алуу алгоритми сунушталды, бул камсыздандыруучуну айрыкча негизделген жана оптималдуу тандап алууну аныктоого мүмкүндүк берет;

7. Экономиканы санариптештирип трансформациялоо шарттарында ишкердикти камсыздандыруу кызмат көрсөтүүлөрүн санариптештирип трансформациялоо боюнча сунуштар иштелип чыкты, алар камсыздандыруучу компанияларга камсыздандыруу өндүрүмдөрүн таратуунун жаңы каналын түзүүгө, ошондой эле маалыматтык жана маркетингдик артыкчылыктарга ээ болууга шарт түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Баймурзаева Н.С. Кыргыз Республикасында ишкердикти өнүктүрүүдө камсыздандыруунун ролу [Текст] / Н.С. Баймурзаева //Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы – Бишкек, 2013. – Атайын чыгарылыш, 1-бөлүк,170-175-б.
2. Баймурзаева Н.С. Ааламдашуу жана камсыздандыруу [Текст] / Н.С. Баймурзаева // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы. – Бишкек, 2015 – 48-52-б.
3. Баймурзаева Н.С. Кыргызстандагы Интернет- камсыздандыруу [Текст] / Н.С. Баймурзаева // Ж. Баласагын ат. КУУнун Жарчысы. – Бишкек, 2015 – 55-60-б.
4. Баймурзаева Н.С. ЕАЭБ алкагында Кыргызстандын өнөр жайынын өнүгүшү тууралуу [Текст] / Н.С. Баймурзаева // М.Р.Рыскулбеков ат. КЭУнун Жарчысы - Бишкек, 2016.- №1 (35).- 63-66-б.
5. Баймурзаева Н.С. Туризмде камсыздандыруунун ролу [Текст]/Н.С. Баймурзаева // М.Р.Рыскулбеков ат. КЭУнун Жарчысы- Бишкек, 2016.- №2 (36).- 170-175-б.
6. Баймурзаева Н.С. камсыздандыруу ишкердикти жигердентүүчү механизм катары [Текст] / Н.С. Баймурзаева // М.Р.Рыскулбеков ат. КЭУнун Жарчысы - Бишкек, 2016.- №3 (37).- 206-208-б.
7. Баймурзаева Н.С. Кыргыз Республикасында Интернет-камсыздандырууну өнүктүрүү көйгөйлөрү [Текст]/ Н.С. Баймурзаева // Илимдеги инновациялар- Новосибирск, 2017.- №1 (62).- 82-86-б.
8. Баймурзаева Н.С. Кыргыз Республикасында ишкердик тобокелдиктерди камсыздандыруу рыногуна талдоо жана өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н.С. Баймурзаева //Илимдеги инновациялар. - Новосибирск, 2017.- №5 (66).- 97-99-б.
9. Баймурзаева Н.С. Кыргыз Республикасында Интернет-камсыздандырууну өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү жана көйгөйлөрү [Текст] / Н.С. Баймурзаева // Евразиялык илимий бирикме. XXXI эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары боюнча эмгектердин жыйнагы. - Москва, 2017. - 93-95-б.
10. Баймурзаева Н.С. Кыргыз Республикасында ишкердик тобокелдиктерди камсыздандыруу рыногуна талдоо [Текст] / Н.С. Баймурзаева // Евразиялык илимий бирикме. XXXI эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары боюнча эмгектердин жыйнагы. - Москва, 2017. - 95-98-б.

Баймурзаева Назгул Сатыбалдыевнанын «Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу – ишкерлерди активдештирүүнүн механизми» аттуу темадагы 08.00.05. – элдик чарбаны башкаруу жана экономика адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазалган диссертациясынын

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Негизги сөздөр: ишкердик, ишкердик-тобокелдик, камсыздандыруу, камсыздандыруучу, камсыздандыруу ишин жүргүзүүчү киши же мекеме, камсыздандыруу келишими, сыйлык, төлөмдөр, санариптик трансформациялоо, ишкерлерди активизациялоо.

Изилдөө объектиси: Кыргыз Республикасындагы ишкерлерди камсыздандыруу системасы болуп саналат.

Изилдөө предмети: Кыргыз Республикасындагы ишкерлерди активдештирүүнүн механизминин өнүгүшүнө экономикалык уюштуруу аспектилери түрткү берет.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: өнүгүүнүн жетилген багыттарын иштеп чыгуу жана камсыздандырууну күчөтүү Кыргыз Республикасындагы ишкерлерди активдештирүүнүн механизми.

Изилдөө методдору: экономикалык, монографиялык, салыштырма жана тутумдук талдоо, эксперттик баалоо жана математикалык моделдөө методдору.

Алынган жыйынтыктар: иликтеп чыккан материалдардын негизинде Кыргыз Республикасынын азыркы замандагы шарттарында бизнес көтөрүү максатында практикалык сунуштарды иштеп чыккан.

Пайдалануу даражасы: ишкерлерди активдештирүү механизми катары камсыздандыруу ишин өнүктүрүү, иш жүзүндө пайдалануу үчүн конкреттүү сунуштар керектечүүлөргө жеткизилерген. Иш материалдары камсыздандыруу өнөр жайларын өнүктүрүү жана башкаруу боюнча стратегиялык программаларды иштеп чыгууда колдонулган жана сапатын натыйжалуулугун жана мамалекеттик башкаруунун натыйжалуулугун, ошондой эле бизнести жөнгө салууга жана активдештирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Камсыздандыруу рыногун талдоо киргизилген жана ишкана, рынок саясатын иштеп чыгуу камсыздандыруу компаниялары колдонсо жана ишкерлердин бир категориясына багыттылган буюмдарын бир катар тизүүгө болот.

Колдонуу чөйрөсү: Сунуштар жана сунуштар камтылган изилдөөнүн натыйжаларын Кыргыз Республикасынын мамалекеттик каржылоо көзөмөлдөрүнүн иштеринде колдонсо болот. Ишкана саясаты жана программаларды активдештирүү механизми катары камсыздандырууну жакшыртуу боюнча иштелип чыккан. Методикалык, теоретикалык жана практикалык тыянактар ишкерлердин практикасында жана камсыздандыруу компанияларында ишкерлердин иштерин активдештирүүдө иш жүзүндө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Баймурзаевой Назгуль Сатыбалдыевны на тему:
«Страхование как механизм активизации предпринимательства в
Кыргызской Республике» на соискание ученой степени кандидата
экономических наук по специальности 08.00.05 – Экономика и управление
народным хозяйством**

Ключевые слова: предпринимательство, предпринимательский риск, страхование, страхователь, страховщик, страховой договор, премии, выплаты, хеджирование, интернет страхование.

Объектом исследования: является система страхования предпринимательства в Кыргызской Республике.

Предметом исследования: выступают организационно-экономические аспекты развития страхования как механизма активизации предпринимательства в Кыргызской Республике.

Цель диссертационного исследования: является разработка направлений совершенствования и усиления страхования как механизма активизации предпринимательства в Кыргызской Республике.

Методы исследования: системного и логического анализа, экономико-математические, статистические, аналитические и корреляционно-регрессивного анализа.

Полученные результаты: на основании изученных материалов сделаны обобщающие заключения для выработки практических рекомендаций в целях активизации предпринимательства в Кыргызской Республике в современных условиях

Степень использования: полученные результаты доведены до уровня конкретных предложений, пригодных для использования в практике развития страхования как механизма активизации предпринимательства. Материалы диссертации могут быть использованы при разработке стратегических программ развития и управления страховой отрасли и позволит повысить качество, эффективность и результативность его государственного управления, а также регулирование и активизацию предпринимательской деятельностью.

Представленный в работе анализ страхового рынка и предпринимательства может использоваться страховыми компаниями при разработке политики выхода на рынок и создании серии продуктов, ориентированных на определенную категорию предпринимателей.

Область применения: результаты исследования, содержащиеся в работе рекомендации и предложения могут быть использованы Госфиннадзором КР, при разработке мер и программ по совершенствованию страхования как механизма активизации предпринимательства. Полученные теоретические, методические и практические выводы могут быть применены на практике предпринимателями и страховыми компаниями по совершенствованию активизации предпринимательства

RESUME

Baimurzaeva Nazgul's dissertation on the topic: "Insurance as a mechanism for enhancing entrepreneurship in the Kyrgyz Republic" for the degree of candidate of economic sciences, specialty 08.00.05 - Economics and National Economy Management

Keywords: entrepreneurship, entrepreneurial risk, insurance, policyholder, insurer, insurance contract, premiums, payments, hedging, Internet insurance.

The object of the research: is the business insurance system in the Kyrgyz Republic.

The subject of the research: is the organizational and economic aspects of the development of insurance as a mechanism for enhancing entrepreneurship in the Kyrgyz Republic.

The purpose of the dissertation research: is to develop directions for improving and strengthening insurance as a mechanism for enhancing entrepreneurship in the Kyrgyz Republic.

Research methods: systemic and logical analysis, economic-mathematical, statistical, analytical and correlation-regression analysis.

Obtained results: on the basis of the materials studied, general conclusions were drawn to develop practical recommendations in order to enhance entrepreneurship in the Kyrgyz Republic in modern conditions.

The degree of use: the results are brought up to the level of specific proposals suitable for use in the practice of developing insurance as a mechanism for enhancing entrepreneurship. The dissertation materials can be used in the development of strategic programs for the development and management of the insurance industry and will improve the quality, efficiency and effectiveness of its public administration, as well as the regulation and activation of entrepreneurial activity.

The analysis of the insurance market and entrepreneurship presented in this work can be used by insurance companies when developing a policy for entering the market and creating a series of products aimed at a specific category of entrepreneurs.

Scope: the results of the study, the recommendations and suggestions contained in the work can be used by the State Financial Supervision Authority of the Kyrgyz Republic when developing measures and programs to improve insurance as a mechanism for enhancing entrepreneurship. The obtained theoretical, methodological and practical conclusions can be applied in practice by entrepreneurs and insurance companies to improve the activation of entrepreneurship.

Форматы 60x84 1/16
Офсет кагазы. «Times» жасалгасы. Көлөмү 1,75 б.т.
Офсет басмасы. Нускасы 100 даана.
М. Рыскулбеков атындагы КЭУнун басмаканасында чыгарылган
720033, Бишкек ш., Толок Молдо көч., 58